

**HOMAGIUM BIOLOGOWI
I FILOZOFOWI PRZYRODY – JÓZEFOWI
PACZOSKIEMU (26 XI 1864 – 12 II 1942)**

**In homage to the biologist and philosopher
of nature – Józef Paczoski**

Na lata 2014/2015 przypadają ważne daty związane z życiem i nauką twórczością wybitnego uczonego, jakim niewątpliwie był Józef Paczoski. Mam tu na myśli 150 rocznicę Jego urodzin, ukazanie się I tomu monografii roślin naczyniowych *Hersonskaâ flora*, a także pierwszy z trzech tomów dzieła *Opisane rastitel'nosti Hersonskoj guberni* poświęconego lasom. Z kolei już w roku 2016 upłynie 125 lat od wprowadzenia przez Paczoskiego (w roku 1891) pojęcia „florologia”, którą wyodrębnił 5 lat później w samodzielny dyscyplinę nauki – fitosocjologię.

Józef Konrad Paczoski przyszedł na świat 26 listopada (lub 8 grudnia) 1864 roku w Białogrodce (dzisiejsza Ukraina), w rodzinie polskiej, jako syn Konrada – zarządcy dóbr księcia Eustachego E. Sanguszki i matki – Ludwiki z Wiemuthów. Naukę pobierał początkowo w realnym gimnazjum w Równem, po czym przeniósł się do szkoły o profilu rolniczo-ogrodniczym w Humaniu, której jednak nie ukończył, podobnie jak sformalizowanej edukacji akademickiej.

Był nadzwyczaj uzdolnionym samoukiem o niepospolitych przymiotach umysłu, wśród których dla pracy twórczej szczególnie istotną

rolę odgrywała samodzielność, niepokorność i wiążąca się z tym wybitna indywidualność. Na zainteresowanie Paczoskiego żywą przyrodą ogromny wpływ miał gimnazjalny nauczyciel i zarazem pasjonat botaniki – Władysław J. Skrobiszewski. Pod Jego zapewne wpływem, już na początku dorosłego życia, przez kilka sezonów wegetacyjnych (w latach 1882–1886) podjął intensywne badania nad florą humańszczyzny, których wymiernym efektem stała się pierwsza praca wydana w 1887 roku pt. „Očerki flory okrestnostei g. Umani Kevskoj guberni”. Młody podówczas Paczoski ujawnił w niej swój talent i nieprzeciętną już biegłość florystyczną. Na niewielkim terenie stwierdził występowanie aż 979 gatunków roślin naczyniowych, podając również informacje o innych grupach organizmów: sinicach i glonach, mszakach, porostach i grzybach. Bardzo dobra znajomość form roślinnych i wrodzona wnikliwość pozwoliły mu opisać nową dla nauki odmianę (var. *collina*) w obrębie *Potentilla alba*. Szczególnym rysem tej pracy, stale zresztą obecnym w kolejnych pracach, jest uwzględnienie dostrzeganej odmienności wymagającej dodatkowego objaśnienia, ujmowanego w postaci przypisu. Takie właśnie uzupełniające komentarze stają się niejako „znakami firmowymi” wszystkich prac Paczoskiego. Apogeum takich komentarzy (taksonomicznych, chorologicznych i ekologicznych), ujętych w formie ponad 600 (sic!) obszernych przypisów, znajdujemy w II tomie *Flory Chersonszczyzny* wydanej po wielu perypetiach dopiero w roku 2008 w Poznaniu¹. W okresie tym Paczoski wykazuje bardzo dużą aktywność badawczą, której wyniki – z podziwu godną konsekwencją – upowszechnia na łamach wydawnictw naukowych. Świadczy o tym opublikowany do roku 1894 dorobek naukowy,

¹ Paczoski J. (red. nauk. tomu K. Latowski) 2008. *Hersonskaâ flora* (Flora Chersonszczyzny). T. 2. Rośliny dwuliścienne. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Zakład Taksonomii Roślin, Poznań. ISBN 89-922590-2-5

Ryc. 1. Bal studentów Koła Przyrodników Uniwersytetu Poznańskiego (1930 r.). Rozpoznani w pierwszym rzędzie (siedzą): Józef Gałuszka (pierwszy z lewej) – Prezes Koła Przyrodników, profesor Józef Paczoski (w środku) – Opiekun Koła Przyrodników, profesor Adam Wodziczko (czwarty z prawej).

Fig. 1. Ball of students of the University of Poznań Circle of Naturalists (1930). Identified in the first row (sitting): Józef Gałuszka (first from the left) – President of the Circle, professor Józef Paczoski (in centre) – Curator of the Circle, professor Adam Wodziczko (fourth from the right).

obejmujący ponad 40 prac i to nie tylko z obszaru florystycznej i ekologicznej geografii roślin, ale również dotyczący zagadnień entomologicznych (owady błonkoskrzydłe i pluskwiaki). Owady te badane były pod kątem nagłych i uciążliwych gradacji, silnie obniżających plony „zbóż chlebowych” na terenach przyczarnomorskich. Po przeniesieniu się do Kijowa, swoje umiejętności florystyczne doskonalił w uniwersyteckiej katedrze botaniki u boku znakomitego botanika – prof. Iwana F. Schmalhausena, a faunistyczne pod kierunkiem prof. Mikołaja W. Bobreckiego. Okres „kijowski” (1887–1894) to intensywne badania flory i fauny rejonu Podola, Czerkasa, Mikołajewa, Kijowszczyzny, Krymu, Mohylewa, Astrachania i Podolska, zakończone szeregiem ważnych prac. Śmierć mistrza Schmalhausena sprawiła, że wiosną 1894 roku zatrudnił się w ogrodzie botanicznym w Petersburgu, a w latach 1895–1897 przyjął obowiązki asystenta w Katedrze Botaniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Dublanach koło Lwowa.

Aplikacyjne osiągnięcia entomologiczne sprawiły, że w roku 1897 Paczoski przeniósł się do Chersonia, gdzie objął posadę gubernialnego entomologa z zadaniem rozpoznania biologii szkodników upraw polowych i opracowania skutecznego sposobu ich zwalczania. Zgromadzone zbiory owadzie umożliwiły utworzenie najpierw Muzeum Entomologicznego, a po włączeniu kolekcji własnych i innych badaczy (ryb, ptaków, ssaków, okazów zielnikowych, minerałów), Muzeum Przyrodniczego, którym kierował do roku 1922. Okres chersoński jest szczególnie owocny pod względem naukowo-badawczym i popularyzatorskim. Paczoski pisze prace faunistyczno-ekologiczne i geobotaniczne a także artykuły krzewiące wiedzę o szkodnikach zwierzęcych, dotyczące biologii i ekologii chwastów segetalnych, wygłasza również prelekcje dla służb agrotechnicznych południowej Rosji. Nabytą wiedzę wykorzystuje też dydaktycznie, od 1918 roku prowadząc na Wydziale Nauk Rolniczych miejscowej Politechniki wykłady z morfologii roślin

i fitosocjologii. W latach 1917–1923 zajmował się znanym na całym świecie rezerwatem stepowym Askania-Nova, początkowo podejmując prace nad szatą roślinną, a później jako komisarz i kierownik naukowo-administracyjny działu botanicznego. Jesienią 1923 roku Paczoski przystał na złożoną mu propozycję objęcia kierownictwa ówczesnego rezerwatu leśnego w Białowieży. Plonem tego pobytu były podjęte natychmiast prace badawcze realizowane w nowej rzeczywistości przyrodniczej – niemal pierwotnego kompleksu leśnego. Przy użyciu metody biometrycznej nowatorsko ujął dynamikę i sezonową rytmikę roślinności leśnej. Z białowiejskich badań mają znaczenie nie tylko opracowane modele teoretyczne, odkrywcze wnioski płyną również dla praktyki leśnej.

Ostatni etap drogi życiowej Józefa Paczoskiego związany był z Uniwersytetem Poznańskim, w którym – po wygraniu konkursu – został zatrudniony od lutego 1925 roku na stanowisku profesora zwyczajnego wraz z powierzaniem mu kierownictwa Katedry Systematyki i Socjologii Roślin. W marcu tegoż roku Prezydent Rzeczypospolitej mianował Józefa Paczoskiego profesorem zwyczajnym systematyki i geografii roślin. Okresy letnie przeznacza na naukowe wyprawy do Jugosławii (1929) i Bułgarii (1930–1932), rezultatem których jest nad wyraz bogaty zbiór zawierający około 10 tysięcy arkuszy zielnikowych, zdeponowanych w poznańskim herbarium (POZ) oraz cykl publikacji.

Efekty prac wykonanych na stepach przyczarnomorskich: na Wołyniu, Polesiu, w Besarabii i na Bałkanach dały asumpt do zgodnej opinii uznania Paczoskiego niezrównanym znawcą szaty roślinnej tej części Europy. W życiu zawodowym pojawiły się jednak kłopoty. W sierpniu 1931 roku władze resortu zwolniły Paczoskiego z zajmowanego stanowiska wraz z likwidacją katedry. Jak wskazuje archiwalna korespondencja, zwolnienie mogło być związane z podpisaniem tzw. protestu brzeskiego, chociaż formalną podstawą było osiągnięcie wieku emerytalnego. Perturbacje z zatrudnieniem nie spowodowały załamania u Paczoskiego, były natomiast impulsem do podjęcia nowych wyzwań. W 1932 roku Paczoski kupił gospodarstwo rolne w pobliskim

Sierosławiu, które przekształcił w doświadczalną placówkę prowadząc badania nad mrozoodpornością drzew owocowych. Umarł nagle 14 lutego 1942 roku na zawał serca, po otrzymaniu – jak wieść niesie – wiadomości o pobiciu swojego wnuka przez gestapo. Pochowany został na pobliskim cmentarzu w Lusowie. Staraniem botaników z Oddziału Poznańskiego Polskiego Towarzystwa Botanicznego prochy Józefa Paczoskiego przeniesiono w 1959 roku na zabytkowy Cmentarz Zasłużonych Wielkopolan w Poznaniu.

Wkład Józefa Paczoskiego do światowej skarbnicy nauki jest znaczący i trwały. Od podstaw stworzył i wyodrębnił nową dyscyplinę botaniczną – fitosocjologię, naukę o silnych związkach z ekologią. Początkowo w pracy „Stadii razvitâ flory” (1891), nazwał ją „florografią”, natomiast używaną obecnie nazwę fitosocjologia (w oryginale *fitosociologia*) zastosował w pracy „Życie gromadne roślin” (1896). Objasnia w niej podstawowy obiekt badawczy – stowarzyszenie roślinne nazywane też formacją roślinną – będące jednorodnym fragmentem roślinności. Omawia strukturę i procesy rozwojowe formacji roślinnej, a także określa zakres badań fitosocjologii.

Nie sposób, nawet w szkicu, pominąć publikacyjnego dorobku dydaktycznego Józefa Paczoskiego. Na Wydziale Nauk Rolniczych Politechniki w Chersoniu rozpoczął pierwsze w świecie wykłady z fitosocjologii, by niebawem wydać drukiem podręczniki. Najpierw w roku 1919 ukazała się *Morfologâ rastenij*, a dwa lata później pionierski podręcznik do nauki o zbiorowiskach roślinnych *Osnovy fitosociologii*.

W czasie pracy na Uniwersytecie Poznańskim opublikował w języku polskim *Wstęp do fitogenji* (1929), w którym określił fitogenię jako naukę o strukturze i funkcjonowaniu jednostek genetycznych. Za jej fundament uważa zmienność i procesy dziedziczenia tych jednostek, wskazując na przedmiot badań jako na istotne kryterium przyjętej klasyfikacji. Zaproponował utworzyć oddzielne dyscypliny dla istniejących w przyrodzie trzech poziomów organizacyjnych: fitologię – badającą osobniki, fitogenię – poświęconą gatunkom oraz fitosocjologię – zajmującą się ugrupowaniami gatunków.

Ważną książką są *Podstawowe zagadnienia geografii roślin* (1933) z szerokim pakietem przemyśleń ujętych w oryginalne idee i koncepcje. Omówione w niej zagadnienia nie tyle mają charakter podręcznikowy, co wymiar obszernego traktatu. Szczególnie dużo uwagi poświęca zasięgom roślin, które w oryginale nazywa zasięgami². Przede wszystkim zgłębia uwarunkowania epiontologiczne, a więc wiążące się z historycznymi aspektami zasięgów, zwłaszcza teorią ich powstawania. Wprowadził teorię pantopizmu, tłumaczącą powstawanie nowych jednostek (np. gatunków), które odbywa się równocześnie na dużym lub na całym obszarze zasięgu jednostki macierzystej, przy czym granicę zasięgu przedstawia w formule matematycznej. Mechanizm tego zjawiska ujmuje Paczowski dynamicznie, dyskutując nie tylko o naturze powierzchni ziemi jako tła, ale też o środowisku fitosocjalnym i odbywających się tam wszelkich możliwych regulacjach. Ponadto, wychodząc z obserwowanego w naturze występowania ras równoległych, które mogą reprezentować odrębne genotypy lub być modyfikacjami, utworzył oryginalną koncepcję substytucji. Modyfikacje te w pewnych warunkach są zamieniane przez tak samo wyglądające mutacje, czyli genokopie. Proces podstawiania modyfikacji przez te genokopie określił mianem substytucji.

W dziele tym znamiennej cechą są również liczne przypisy, rozszerzające dyskusję o poglądy innych autorów lub wyjaśniające własne stanowisko.

Współczesna próba ewaluacji spuścizny naukowej Józefa Paczowskiego pozwala na wskazanie kilku szczególnych przymiotów charakteru, które składają się na Jego niekwestionowaną wielkość jako naukowca. Był prawdziwym tytanem pracy, zarówno tej kameralnej jak i prowadzonej w żywej przyrodzie i to niezależnie od aktualnego, krótszego bądź dłuższego miejsca pobytu, a także niezależnie od warunków bytowych.

Każda ekspedycja naukowa przynosiła zawsze bogate materiały w postaci zbiorów i kończyła się znaczącą publikacją. Nawet krótkie pobyty czy postoje w trakcie dłuższych podróży są dokumentowane zielnikiem. Kolekcje Paczowskiego są imponujące, łącznie liczą blisko 50 tysięcy arkuszy, z czego najbogatsza znajduje się w muzeum chersońskim, a pozostałe zdeponowane są w herbariach Poznania, Kijowa i Odessy. Pozostawił też unikalną kolekcję karpologiczną zawierającą około 1000 próbek owoców i nasion oraz liczne okazy owadów, ryb i ptaków, które przechowuje muzeum chersońskie. Opisał liczną grupę nowych dla nauki taksonów roślin, a są to: *Centaurea hypanica*, *Cerastium Schmalhauseni*³, *C. ucrainicum*, *Cytisus Skrobiszewski*³, *C. biflorus* var. *borysthenticus*, *Corydalis angustifolia* var. *ramosa*, *C. solida* var. *pauciflora*, *Euphorbia tanaïtica*, *Genista scythica*, *Inula Schmalhauseni*³, *Juncus Tommasini*³, *Melandrium astrachanicum*, *Nepeta ucrainica* var. *parviflora*, *Nonea pulchella*, *Onobrychis gracilis* var. *longeaculeata*, *Papaver albiflorum*, *Ranunculus serotinus*, *R. Zapalowiczii*³ i *Valerianella tridentata* var. *dasycarpa*. Postęp wiedzy spowodował, co oczywiste, że nie wszystkie utrzymały swój status, na co wpływ miał także sam Paczowski. W tej kwestii przytoczyć można autoopinię o błędnym opisaniu *Ranunculus serotinus*, gdy bliższe obserwacje wykazały powtórne (jesienne) kwitnienie *Ranunculus auricomus*. Jego nazwisko utrwalono licznymi eponimami w grupie roślin naczyniowych, co niezbitnie potwierdza uznanie, jakim cieszył się w świecie botaników. Są to: *Allium Paczowskianum* Tuzson, *Carex Paczowskii* Zapał., *Centaurea Paczowskii* (Zapał.) Grosheim, *Chamaecytisus Paczowskii* (Schmalh.) Kot. & Klok., *Cytisus Paczowskii* V. Krecz., *Gagea Paczowskii* (Zapał.) Grosheim, *Hieracium Paczowskianum* Sennikov, *Jurinea Paczowskiana* Iljin, *Lamium Paczowskianum* Worosch., *Onobrychis Paczowskiana* Kritska, *Papaver Paczowskii* Mikh., *Pyrethrum*

² Swoje przemyślenia o zasięgach rozwijał przez dziesiątki lat. Znajdują one wyraz w następujących pracach: Očerok rastitel'nosti Dneprowskogo uezda (1904), Osnovnye čerty razvitiâ flory jugo-zapadnoj Rosii (1910), Hersonskaâ flora (1914), Areal i jego proishozhdenie (1925), Wstęp do fitogenji (1929).

³ Wg zasady Międzynarodowego Kodeksu Nomenklatury Botanicznej, epitety gatunkowe powinny być pisane z małej litery. Uważam jednak za słuszne – podobnie jak to uznawał prof. Jan Kornaś – złamanie tej zasady, mając na uwadze oddanie stosownego szacunku dla nazwiska.

Ryc. 2. *Tulipa Schrenkii* Regel – jeden z ulubionych gatunków Józefa Paczoskiego (fot. W. A. Sagalajew).

Fig. 2. *Tulipa Schrenkii* Regel – one of the favourite species of Józef Paczoski (photo W. A. Sagaljev).

Paczoskii Zefir., *Tanacetum Paczoskii* (Zefir.) Tzvel. i *Veronica Paczoskiana* Klok. Nazwisko uczonego pojawia się także w świecie grzybów – *Penicillium Paczoskii* K. M. Zalessky, a nawet w randze rodzajowej owadów – *Paczoskia* Mordvilko, 1919.

Zupełnym ewenementem jest znalezienie w poznańskim oddziale archiwum PAN opisu „nowego gatunku”. Napisany jest na skrawku pożółkłej kartki przez niezidentyfikowanego dotąd naukowca – najpewniej poznańskiego i znającego łacinę – który nadzwyczaj dowcipnie i ze znanstwem połączył wymogi klasycznej diagnozy z drogą życiową i naukową twórczością Paczoskiego. Diagnoza ta w oryginale brzmi jak następuje:

Paczoskia socialis sp. nov. *Planta polonica in Volhynia orta in stepposis Ucrainiae culta, migratoria, in magna area Poloniae orientalis nec non Ucrainiae atque Russiae meridionalis notissima, in silvis et sphagnetis Polessiae in stepposis et desertis salsis agrorum Cherosnesium praecipue occurrens, tempore belli salvata, nunc solo Posnaniae radices firmas habens et hic abunde fructificans. Statura elongata, firmissima, habitu xerophytico, ad longas peregrinationes benigne*

adaptata, sempervirens et semperflorens. Planta valde mirabilis, sociabilis et biometrica, ubique et plurimis locis resurgens omnes associationes plantarum aedificans, in omnibus associationibus socialis fidelis ac constans. Planta officinalis stimulans, ad assiduum laborem excitans, totam depressionem expellens, pestis burocraticae optime obstans. Florae polonicae ornamentum, ad floram Poloniae ac terarum adjacentium explorandam, ad vitam socialem plantarum examinandam, ad majestatem et amoenitatem naturae conservandam praecipue colenda, aestimanda et admiranda.

Paczoskia towarzyska. Roślina polska pochodząca z Wołynia, zamieszkująca stepy Ukrainy, wędrująca, powszechnie znana z wielu terenów wschodniej Polski, a także Ukrainy i południowej Rosji, zwłaszcza często występująca w lasach i na torfowiskach Polesia, na stepach i solniskach chersonszczyzny; ocalona w czasie wojny, obecnie zakorzeniona w Poznaniu i obficie owocująca. Sylwetka szczupła, kseromorficzna, dobrze przystosowana do dalekich podróży, wiecznie zielona i stale kwitnąca. Roślina bardzo osobliwa, towarzyska i biometryczna, na licznych stanowiskach odradzająca się, budująca zbiorowiska roślinne, we wszystkich zbiorowiskach towarzyska, wierna i stała. Roślina lecznicza stymulująca, do ustawicznej pracy pobudzająca, odpędzająca wszelką depresję, doskonale odporna na biurokratyczną zarazę. Ozdoba polskiej flory godna szacunku i podziwu z powodu odkrywania flory Polski i ziem ościennych, badania życia społecznego roślin, zasług w zachowaniu majestatu i piękna przyrody. Nic dodać, nic ująć!!! (tłum. Sławomira Brud i Karol Latowski).

Natura obdarzyła Józefa Paczoskiego szeregiem talentów i cech charakteru: był nadzwyczaj pracowity i bez reszty oddany pracy naukowej. Odnaczał się niezwykłą wprost spostrzegawczością i doskonałą pamięcią. Cały swój życiowy bagaż doświadczeń i bogatych obserwacji umiejętnie wplatał w uogólnienia i oryginalne koncepcje. Pozostawiona przez Józefa Paczoskiego spuścizna naukowa odznacza się gruntowną wiedzą, twórczym rozmachem, łatwością spostrzegania istotnych zależności, głębią podejmowanych

analiz, oryginalnym, filozoficznym podejściem. Uznanie dla wybitnych zasług naukowych sprawiło, że Józef Paczoski został obdarzony kilkoma, szczególnie znaczącymi honorami. W 1910 roku stał się laureatem prestiżowego wyróżnienia Petersburskiej Akademii Nauk, a w 1919 roku otrzymał nagrodę Moskiewskiego Towarzystwa Przyrodników. W roku 1926 Uniwersytet Poznański nadał Józefowi Paczoskiemu najwyższe wyróżnienie akademickie – doktora filozofii *honoris causa*, a w 1937 roku takim samym zaszczytem obdarzyła go Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie za zasługi dla leśnictwa. Starania Uniwersytetu Odeskiego im. I.

I. Miecznikowa o nadanie tego honorowego tytułu zniweczyła II wojna światowa. W Poznaniu, niebawem po objęciu stanowiska profesora, spotkało Paczoskiego szczególne wyróżnienie. Studenci zrzeszeni w Kole Przyrodników Uniwersytetu Poznańskiego poprzez aklamację dokonali jego wyboru na kuratora tegoż. Tę zaszczytną godność piastował do roku 1931, a więc do chwili pozbawienia go pracy przez władze ministerialne. W roku 1930 Polskie Towarzystwo Botaniczne nadało Józefowi Paczoskiemu godność członka honorowego.

Karol LATOWSKI